

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

МАРЧУК Лариса Миколаївна

УДК 316.613:159.943–051(043.3)

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
АСЕРТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПРОФЕСІЙНОМУ СТАНОВЛЕННІ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України, лабораторія психології навчання імені І. О. Синиці

Науковий керівник

доктор педагогічних наук, професор **Марусинець Мар'яна Михайлівна**, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кафедра психології і педагогіки, професор

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Бондарчук Олена Іванівна**, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, кафедра психології управління, завідувач

кандидат психологічних наук, старший викладач **Барчі Беата Василівна**, Мукачівський державний університет, кафедра англійської філології та методики викладання, старший викладач

Захист відбудеться «01» липня 2016 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий « 30 » травня 2016 р.

В. о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради

А. М. Грись

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У складних умовах сьогодення зростає роль здатності особистості виявляти зразки поведінки, що є адекватними викликам префігуративної культури або «антиципаторної» соціалізації (М. Мід). Тому важливого значення набуває визначення соціально-психологічних особливостей формування асертивної поведінки як професійної якості, що виявляється у впевнених рішеннях як своєчасній реакції на динаміку соціально-психологічних змін та вплив різних факторів, а також у психологічній рівновазі та етичному ставленні до інших індивідів.

Дослідження різних аспектів асертивної поведінки особистості здійснено у працях Н. Ануфрієвої, Г. Балла, Є. Головахи, О. Донченко, І. Кона, М. Савчина, Л. Сохань, В. Татенка, Т. Титаренко, О. Хохлової та ін. Учені розглядають її у контексті життєвих смислів і роблять акцент на необхідності підвищення суб'єктності життєдіяльності (К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, І. Кон, С. Максименко, В. Москаленко, В. Моляко, В. Семиченко, С. Рубінштейн, Ю. Швалб та ін.), на навчанні молодих людей умінню розпоряджатися своїм життям, робити його предметом власної свідомості та волі (А. Анцупов, Д. Бокум, С. Гинзер, Г. Крайг, А. Шипилов та ін.); здатності долати труднощі; бути впевненим у собі та своєму призначенні (В. Каппоні, Т. Новак, С. Нартова-Бочавер та ін.); відчувати внутрішню потребу у свободі; адекватно оцінювати себе та інших учасників міжособистісної взаємодії (А. Андрієнко, М. Медведєва та ін.); чітко планувати дії, ясно висловлювати свої почуття, шанобливо співпрацювати із партнерами, доносячи до них свою позицію (В. Галицький, О. Мельник, В. Синявський та ін.).

У такому контексті асертивну поведінку особистості розглядають як таку, що забезпечує її успішність, нівелює деструктивні психологічні прояви (Г. Бейєр, М. Джеймс, Д. Джонгвард, Г. Фенстрейхейм та ін.). Формування асертивної поведінки зумовлено активізацією позитивних психологічних якостей особистості, що є важливим для її становлення не лише як об'єкта, але й суб'єкта міжособистісної взаємодії. За цієї умови асертивна поведінка набуває значущості у прикладному (професійному) сенсі та є засобом досягнення взаєморозуміння і гармонії у колективі, дозволяє забезпечити успішне професійне зростання та необхідний рівень психологічного благополуччя майбутнього фахівця (О. Бондарчук, В. Зазикін, В. Клименко, Е. Климов, Т. Кудрявцева, Г. Ложкін, Ю. Поваренков, Л. Подоляк, Н. Пряжніков, В. Юрченко та ін.).

Досліджені особливості професійного становлення майбутнього психолога (Е. Зеєр, О. Кокун, В. Панок, Н. Чепелєва та ін.) дають підстави розглядати зазначений процес як формування професійної спрямованості, компетентності, соціально значущих та професійно важливих якостей і їх інтеграцію; готовність до постійного професійного зростання, пошуку оптимальних прийомів якісного і творчого виконання діяльності відповідно до індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Сучасна система вищої освіти вимагає персоніфікації навчального процесу, особистісно-індивідуалізованого підходу до формування професійно важливих якостей особистості студентів. Водночас, поза межами уваги дослідників залишається низка питань, які характеризують і визначають соціально-психологічні особливості формування асертивної поведінки в професійному становленні

особистості майбутніх психологів.

Актуальність проблеми і недостатня її розробленість зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: *«Соціально-психологічні особливості формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів»*.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане із науковими розробками, що проводяться в лабораторії психології навчання імені І.О. Синиці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за темою «Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі» (державний реєстраційний номер 0109U000558).

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 2 від 24.02.2011 р.), та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 10 від 17.12.2013 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично перевірити соціально-психологічні особливості формування асертивної поведінки майбутніх психологів.

У своєму дослідженні ми виходили з **припущення** про те, що, *по-перше*, особливості формування асертивної поведінки майбутніх психологів у процесі професійного становлення пов'язані з низкою чинників: соціально-психологічних (соціальним статусом у студентській групі; соціально-психологічним кліматом, професійною ідентичністю фахівців тощо) і психолого-педагогічних (вік, курс і форма навчання); *по-друге*, успішність формування асертивної поведінки підвищується завдяки впровадженню у процес підготовки майбутніх психологів спеціально організованих соціальних впливів, які актуалізують ціннісне ставлення до асертивної поведінки та її формування.

Відповідно до поставленої мети та перевірки гіпотези дослідження визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати вітчизняний та зарубіжний досвід дослідження проблеми асертивної поведінки та показати її роль у професійному становленні майбутніх психологів.

2. Обґрунтувати зміст і структурні компоненти асертивної поведінки майбутніх психологів.

3. Визначити соціально-психологічні чинники та умови формування асертивної поведінки майбутніх психологів.

4. Дослідити особливості сформованості асертивної поведінки в майбутніх психологів у процесі навчання.

5. Розробити та апробувати програму соціально-психологічного супроводу формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів.

Об'єкт дослідження – асертивна поведінка майбутніх психологів.

Предмет дослідження – соціально-психологічні особливості формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять концептуальні положення про особистість як суб'єкт власного життя та діяльності (Г. Балл, О. Бондаренко, О. Кульчицька, С. Максименко, В. Моляко, К. Платонов, В. Татенко,

Н. Чепелева та ін.); поведінку особистості у складних життєвих ситуаціях (Г. Андреева, Г. Вайзер, Г. Горелова, Ф. Зеєр, Т. Карцева, В. Козлов, М. Лоїс, К. Муздибаєв, В. Осборн, Ю. Поваренков, К. Поліванова, Г. Солдатова, П. Уорр, Н. Шлоссберг та ін.); професійне становлення (Т. Ільїна, О. Кокун, Г. Крайг, Л. Пельцман, В. Франкл та ін.); асертивну поведінку (В. Капоні, Т. Новак, В. Ромек, Е. Солтер та ін.) тощо.

Для розв'язання окреслених задач та досягнення поставленої мети використано такі **методи дослідження**:

теоретичні: аналіз наукових джерел, їх синтез, узагальнення та систематизація, що дозволило зробити висновки про особливості асертивної поведінки майбутніх психологів, сутність подальшого емпіричного дослідження;

емпіричні: спостереження, психодіагностичне дослідження, що спрямовані на вивчення: а) рівнів сформованості асертивної поведінки та її компонентів: опитувальник типу спрямованості особистості практичного психолога Т. Данилової; шкала «Асертивні дії» опитувальника С. Хобфолла – визначення особливостей асертивної поведінки майбутніх психологів; авторська анкета «Асертивна поведінка особистості» – виявлення обізнаності респондентів щодо феноменології, рівнів і чинників асертивної поведінки; тест-опитувальник «Дослідження рівнів асертивності» (модифікація В. Капоні, Т. Новак); «Аналіз і розв'язання професійних ситуацій» В. Ромека і С. Медведєвої; проєктивна методика «Незавершені речення» – вміння респондентів регулювати свою поведінку в асертивний спосіб; б) соціально-психологічних чинників асертивної поведінки: опитувальник М. Куна, Т. Макпартленда «Хто Я?» (модифікація Т. Румянцевої) – для вивчення соціальних характеристик та ідентичності особистості; методика «Соціометрія» Дж. Морено – визначення соціометричного статусу респондентів у студентській групі;

методи кількісної обробки даних: обчислення первинних описових статистик, кореляційний, дисперсійний, кластерний аналіз, порівняльний аналіз за G-критерієм знаків, χ^2 та ін. з використанням пакетів спеціалізованих комп'ютерних програм SPSS (версія 17.0) та Microsoft Office Excel 2003.

Організація дослідження. Дослідження здійснювалось у чотири етапи протягом 2010–2015 рр. Перший етап (2010–2011 рр.) – вивчався стан проблеми та її висвітлення у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, опрацьовувався понятійний апарат, визначалися методологічні засади дисертаційного дослідження. Другий етап (2012 р.) – розроблявся дизайн емпіричного дослідження відповідно до проставлених мети і завдань. Третій етап (2013 р.) – проводився констатувальний етап дослідження з вивчення стану сформованості асертивної поведінки студентів-психологів, здійснювалися кількісна обробка та якісна інтерпретація отриманих даних, їхнє узагальнення, обґрунтовувалася програма формульованого етапу дослідження. Четвертий етап (2014–2015 рр.) – розроблялася програма психологічного супроводу формування асертивної поведінки майбутніх психологів у процесі їхнього професійного становлення, яка реалізувалась на формульованому етапі дослідження, аналізувались його результати.

Дослідження проводилося на базі Ужгородського національного університету, Інституту економіки, екології і права, Хмельницької гуманітарно-педагогічної

академії, в яких здійснюється підготовка майбутніх фахівців за спеціальністю «Психологія». У ньому взяли участь 273 студентів-психологів.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає у тому, що: *вперше* визначено структурні компоненти формування асертивної поведінки майбутніх психологів та їх показники: *ціннісно-мотиваційний* (орієнтація на гідне пред'явлення себе світу з урахуванням цілей, інтересів і потреб інших суб'єктів; прагнення до самоаналізу, самовдосконалення й самореалізації); *когнітивний* (знання про зміст, особливості прояву та умови формування асертивної поведінки у процесі професійного становлення); *рефлексивно-оцінний* (баланс соціальних та індивідуальних характеристик; емоційна врівноваженість, вираженість у ставленні до інших; рефлексія); *регулятивний* (незалежність, відповідальність, наполегливість, контроль емоційних проявів у поведінкових ситуаціях); виявлено соціально-психологічні чинники (соціометричний статус у студентській групі; соціально-психологічний клімат студентської групи; професійна ідентичність) формування асертивної поведінки під час навчання майбутніх психологів у вищих навчальних закладах;

уточнено змістове поле понять «асертивна поведінка», «асертивна поведінка майбутніх психологів»;

розроблено та апробовано програму психологічного супроводу з формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів та доведено її ефективність;

розширено та поглиблено наукові уявлення про зміст, соціально-психологічні чинники та умови формування асертивної поведінки особистості як професійної якості; соціально-психологічні особливості професійного становлення майбутніх психологів.

Практичне значення дослідження полягає у розробці програми психологічного супроводу формування асертивної поведінки, що може застосовуватися для роботи зі студентами, які здобувають психологічну освіту у вищих навчальних закладах; апробований у дослідженні комплекс психодіагностичних методик доцільно використати для моніторингу успішності формування асертивної поведінки як важливого чинника підвищення ефективності підготовки майбутніх психологів до здійснення професійної діяльності; положення, що висвітлені у дисертації, можуть бути використані для поглиблення змісту навчальних програм з дисциплін «Психологія праці», «Мотивація поведінки і діяльності», «Психологія особистості», які впроваджено у навчальний процес ВНЗ України, що здійснюють підготовку психологів.

Результати дослідження **впроваджено** в практику роботи Ужгородського національного університету (акт № 1403/01-27 від 12.05.2016 р.), Інституту екології економіки і права (акт № 52/12 від 26.11.2014 р.), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (акт № 607/2 від 23.09.2015 р.).

Апробація результатів дослідження: основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-практичних конференціях, семінарах, засіданнях різних рівнів: *міжнародних* – «Проблеми емпіричних досліджень у психології» (Київ, 2012); «Когнітивні процеси та творчість» (Одеса, 2012); «Проблеми особистості в сучасній науці: перспективи та результати

дослідження» (Київ, 2013); «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2013); «Особистість у сучасному світі: проблеми розвитку та психологічної допомоги» (Ніжин, 2013); «ІХ Європейський науково-практичний конгрес психологів і педагогів» (Київ, 2013), «Kvalifikacia prebuducnost» (Kosice, 2014); «Методи і технології соціальної психології та психотерапії в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2014); «Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти» (Київ, 2014); «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» (Хмельницький, 2015); *всеукраїнських* – «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» (Київ, 2011), «Професія і методи психотерапії: спільне і відмінне» (Ужгород, 2011); «Педагогічні інновації у фаховій освіті» (Ужгород, 2013); а також на засіданнях лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та кафедри психології Ужгородського національного університету.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 10 наукових виданнях. З них: 7 статей, що опубліковано у фахових наукових виданнях з психології, включених до переліку, затвердженого МОН України; 1 стаття – у зарубіжному виданні (Словаччина); 1 стаття – у збірниках матеріалів наукових конференцій, 1 – методичні рекомендації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел (257 найменувань, з них – 14 англійською мовою). Повний обсяг дисертації – 225 сторінок, основний обсяг – 182 сторінки. Робота містить 14 таблиць (на 5 сторінках), 6 рисунків (на 3 сторінках) та 6 додатків (на 18 сторінках).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт, предмет, мету й завдання роботи, охарактеризовано методи дослідження, аргументовано наукову новизну і практичне значення результатів дослідження, подано інформацію про апробацію та впровадження основних положень дисертації, викладено відомості про її структуру.

У **першому розділі** – «*Теоретичні основи дослідження соціально-психологічних особливостей формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів*» – окреслені поняття «асертивна поведінка» та «асертивна поведінка у професійному становленні майбутніх психологів», проаналізовано основні підходи щодо їх визначення та інтерпретації; виокремлено й обґрунтовано структурні компоненти асертивної поведінки, висвітлено її роль у професійному становленні майбутнього психолога.

Міждисциплінарний контекст досліджуваної якості визначає поведінку особистості як таку, в якій виявляється свобода, упевненість у собі та своїх діях, довіра до себе та інших (Р. Емерсон, С. К'єркегор, Ф. Ніцше, Б. Спіноза, М. Хайдеггер, А. Шопенгауер та ін.). Власне поняття «асертивна поведінка» представлене у дослідженнях зарубіжних психологів: зовнішня поведінкова модель успішної людини (Г. Бейєр, М. Джеймс, Д. Джонгвард, Г. Фенстрейхейм);

внутрішній світ людини, її екзистенційний стан (А. Маслоу, Е. Фромм, К. Роджерс, В. Франкл, Ф. Перлс, Г. Оллпорт та ін.); конструктивний спосіб міжособистісної взаємодії, що є альтернативою деструктивного способу – маніпуляції та агресії (Р. Алберті, М. Емонс, С. Бішоп, Дж. Вольпе, П. Джакубовські, А. Ланджа, Р. Мейє, У. Петерман, Є. Солтер, Р. Ульріх); гармонійне поєднання особистісних якостей людини, що відображаються у формі конкретних світоглядних позицій та позитивній спрямованості, у знаннях про людську сутність, у вміннях і навичках ефективної взаємодії (В. Каппоні, Т. Новак).

Методологічно близькі ідеї віддзеркалено й у наукових студіях вітчизняних та українських учених щодо особистості як самостійного суб'єкта життєдіяльності та її взаємовідносин зі світом (К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, Б. Братусь, С. Рубінштейн); асертивної поведінки як феномену соціального дослідження (Н. Ануфрієва, Г. Балл, Є. Головаха, О. Донченко, І. Кон, М. Савчин, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.); асертивності як особистісної автономної риси, що є незалежною від зовнішніх впливів і оцінок; здатності самостійно регулювати власну поведінку (Є. Ільїна, Л. Подоляк, Є. Хохлова та ін.); якості особистості конструктивно відстоювати свої права, демонструвати позитивне і шанобливе ставлення до інших людей (В. Галицький, О. Мельник, В. Ромек, В. Синявський та ін.); здатності захищати власні інтереси, формулювати та відстоювати свою думку, вільно висловлювати почуття та емоції, досягати поставленої мети, при цьому не порушувати права інших людей, брати на себе відповідальність за власну поведінку (С. Братченко, Т. Коробкова, С. Медведєва, В. Семиченко та ін.); демонструвати самоповагу й повагу до інших (Є. Андрієнко, І. Фурман та ін.); слухати, розуміти й намагатися досягти робочого (ділового) компромісу (Р. Фріч та ін.); не діяти на шкоду іншим, поважати чужі права (Д. Майерс).

За результатами теоретичного аналізу літератури щодо особливостей професійного становлення фахівців загалом і психологів зокрема (Б. Ананьєв, В. Бодров, О. Бондарчук, А. Еткінд, Е. Зеєр, Є. Клімов, В. Клименко, І. Кондаков, О. Кокун, Г. Ложкін, А. Маркова, С. Максименко, Л. Подоляк, Ю. Приходько, М. Савчин, В. Семиченко, Н. Чепелева, В. Юрченко) констатовано доцільність формування асертивної поведінки у майбутніх психологів. Показано, що саме завдяки асертивності фахівець може виявляти у поведінці професійно важливі якості й здатності, зокрема: здатність до самостійного регулювання власної поведінки, незалежність від зовнішніх впливів і оцінок; знання власних прав та обов'язків; адекватне оцінювання себе та оточуючих; усвідомлення особистих потреб та інтересів; розуміння власних цілей, намірів, шляхів подальших дій і здатність відверто, без страху і напруження, про це заявляти; повага до прав та інтересів інших людей; здатність досягати поставлених цілей, не маніпулюючи іншими; уміння переконувати, завойовувати прихильність, звертатися за порадою чи допомогою до людей; здатність приймати компромісні рішення; встановлювати ділові контакти та партнерські стосунки тощо.

Серед компонентів формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів виокремлюємо такі: *ціннісно-мотиваційний*, за критерієм ціннісного ставлення до формування асертивної поведінки (показники: орієнтація на гідне пред'явлення себе світу з урахуванням цілей, інтересів і потреб

інших суб'єктів; прагнення до самоаналізу, самовдосконалення й самореалізації); *когнітивний*, за критерієм обізнаності щодо особливостей формування змісту, особливостей прояву та асертивної поведінки в майбутній професійній діяльності (показники: знання про зміст, особливості прояву та умови формування асертивної поведінки у процесі професійного становлення); *рефлексивно-оцінний*, за критерієм усвідомлення й самооцінки власних професійно важливих рис, які зумовлюють асертивну поведінку суб'єктів у соціальному середовищі (показники: баланс соціальних та індивідуальних характеристик; емоційна врівноваженість, вираженість у ставленні до інших; рефлексія); *регулятивний*, за критерієм здатності розв'язувати проблемні ситуації у професійній діяльності в асертивний спосіб (показники: незалежність, відповідальність, наполегливість; контроль емоційних проявів у поведінкових ситуаціях).

Констатовано *суперечності* формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів: між рівнем теоретичних знань, методичних умінь і можливостей та їх адекватним використанням у практичній діяльності психолога; абстрактним характером предмета навчальної діяльності та реальним його втіленням у процес майбутньої професійної діяльності; роздрібненістю знань із багатьох навчальних дисциплін та необхідністю їх системного використання в майбутній практичній діяльності; виконавчою позицією студента у навчанні та ініціативною – у ролі практичного виконавця; високим соціальним статусом професії психолога в суспільстві, бажанням самоутвердитись у якості професіонала в сфері обраної діяльності та відсутністю розуміння необхідності певних спеціальних умінь і навичок, що потрібні для обраної професії тощо.

Визначено *чинники формування асертивної поведінки* майбутніх психологів на макро-, мезо- та мікрорівнях. На *макрорівні* йдеться про групу вимог соціокультурного характеру з боку суспільства до майбутнього психолога як фахівця, який вирішує важливі й унікальні проблеми існування особистості (С. Максименко). Як наслідок, виникла своєрідна мода на професію психолога, що, з одного боку, сприяло збільшенню кількості вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку психологів, а з іншого – зумовило обрання професії психолога випадковими, подекуди професійно непридатними особами з особистісними проблемами (В. Панок).

На *мезорівні* насамперед слід відзначити специфіку організації освітнього процесу у вищому навчальному закладі на основі кредитно-модульної системи, що, як показує практика, має тенденцію зводити систему знань до набору «правильних» технологій у відповідних сферах, коли демократія на рівні вибору навчальних предметів нерідко корелює з примусовістю (некритичністю) прийняття змісту пропонованих знань (Н. Тарапатова). Це може стати підґрунтям для запровадження «єдиномислія» (Дж. Оруелл), формування «одновимірної» (Д. Рісмен) чи «авторитарної» (Т. Адорно) особистості.

Крім того, у професійній підготовці майбутніх психологів можна відзначити дефіцит: по-перше, необхідної профорієнтаційної інформації як про зміст та психологічну структуру діяльності психологів у різних галузях, так і про психологічні вимоги, які висуваються до особистості фахівця у межах тієї чи іншої спеціалізації, внаслідок чого студентам доволі важко зрозуміти, чи відповідають їхні

особистісні якості вимогам обраного фаху (Є. Кринчик та ін.); по-друге, використання активних та інтерактивних форм навчання, які забезпечують набуття досвіду формування асертивної поведінки.

До того ж доволі значна кількість викладачів вищої школи не схильна виявляти зразки асертивної поведінки у взаємодії зі студентами, понад половина з них є або нетерпимими до індивідуальності інших, або «перевихователями», які намагаються «переробити» партнерів по взаємодії (Л. Карамушка, А. Скок та ін.).

На *мікрорівні* йдеться про комплекс індивідуальних характеристик особистості майбутніх психологів, що зумовлені попереднім життєвим досвідом: низька соціальна активність; не до кінця сформовані уявлення про сенс життя і потенційно закладені можливості особистісного зростання; труднощі у навчанні і спілкуванні, що виникають у новій соціальній ситуації розвитку на тлі загострення міжособистісних стосунків через властиві особам юнацького віку схильність до авторитаризму; прагнення до домінування, недостатній рівень розвитку комунікативних умінь (Л. Матяш-Заєць та ін.); особистісну незрілість, амбівалентне емоційне ставлення до майбутньої професії, нерозв'язані внутрішньоособистісні конфлікти (Н. Яблонська) тощо.

Усе це утруднює набуття майбутнім психологом особистісного смислу професійної діяльності, не сприяє бажанню формувати у собі професійно важливі якості, серед яких асертивна поведінка набуває особливої значущості.

У **другому розділі – «Емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей сформованості асертивної поведінки майбутніх психологів»** – подано загальну характеристику досліджуваного феномену, обґрунтовано вибірку, методiku та організацію емпіричного дослідження, проаналізовано його результати.

Емпіричне дослідження проводилося протягом 2012–2015 рр. на базі Ужгородського національного університету, Інституту екології економіки і права, Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. У ньому взяли участь 273 студенти-психологи, яких було розподілено на групи за: *статтю*: 91,6 % жінок і 8,4 % чоловіків; *віком*: до 18 років (34,8 %); 18–21 рік (24,9 %); 21–25 років (21,6 %); понад 25 років (18,7 %); *курсом навчання*: 1 курс (21,2 %); 2 курс (21,2 %); 3 курс (32,7 %); 4 курс (24,9 %); *формою навчання*: денна (61,9 %); заочна (38,1 %).

Вивчення особливостей сформованості асертивної поведінки та її структурних компонентів здійснювалося відповідно до визначеної психодіагностичної карти дослідження (табл. 1).

Рівні *сформованості ціннісно-мотиваційного компонента* асертивної поведінки визначалися на основі з'ясування типів спрямованості особистості майбутніх психологів за методикою Т. Данилової. За результатами кластерного аналізу виявлено розподіл досліджуваних за такими типами спрямованості: *прагматичним* (38,1 %), що орієнтований насамперед на планування професійної діяльності та досягнення успіху в ній; *гуманістично-екзистенційним* (36,6 %), за якого цілі, інтереси й потреби інших суб'єктів набувають провідної цінності у поєднанні з прагненням до самоаналізу, самовдосконалення й самореалізації; *егоцентричним* (25,3 %), за якого цілі, цінності, інтереси, потреби особистості мають переважно егоїстичний характер. Відповідно йдеться про середній, високий та низький рівні сформованості цього компонента асертивної поведінки.

Таблиця 1

**Психодіагностична карта дослідження сформованості
компонентів асертивної поведінки майбутніх психологів**

Компоненти, критерії, показники та чинники асертивної поведінки	Методики дослідження
<i>Ціннісно-мотиваційний компонент</i>	
<i>Критерій:</i> ціннісне ставлення до формування асертивної поведінки; <i>показники:</i> орієнтація на гідне пред'явлення себе світу з урахуванням цілей, інтересів і потреб інших суб'єктів; прагнення до самоаналізу, самовдосконалення й самореалізації	Опитувальник діагностики типу спрямованості особистості практичного психолога (Т. Данилова)
<i>Когнітивний компонент</i>	
<i>Критерій:</i> обізнаність щодо особливостей формування змісту, особливостей прояву та асертивної поведінки в майбутній професійній діяльності; <i>показники:</i> знання про зміст, особливості прояву та умови формування асертивної поведінки у процесі професійного становлення	Анкета «Асертивна поведінка особистості» (авторська розробка)
<i>Рефлексивно-оцінний компонент</i>	
<i>Критерій:</i> особливості усвідомлення й самооцінки власних професійно важливих рис, які зумовлюють асертивну поведінку суб'єктів у соціальному середовищі; <i>показники:</i> баланс соціальних та індивідуальних характеристик; емоційна рівноваженість, вираженість у ставленні до інших; рефлексія	Методика «Хто Я?» М. Куна та Т. Мак-Партланда (модифікація Т. Румянцевой)
<i>Регулятивний компонент</i>	
<i>Критерій:</i> здатність розв'язувати проблемні ситуації професійної діяльності в асертивний спосіб; <i>показники:</i> незалежність, відповідальність, наполегливість, контроль емоційних проявів у поведінкових ситуаціях	Методика С. Медведєвої «Аналіз і розв'язання професійних ситуацій»
Вираженість асертивної поведінки в цілому	Шкала «Асертивні дії» опитувальника С. Хобфолла
<i>Чинники асертивної поведінки</i>	
Психолого-педагогічні: вік, курс, форма навчання	Анкетування (авторська розробка)
Соціально-психологічні: професійна ідентичність; статус у студентській групі, соціально-психологічний клімат.	Методика «Хто Я?» М. Куна та Т. Мак-Партланда; Методика «Соціометрія» Дж. Морено.

Дослідження когнітивного компонента асертивної поведінки ґрунтувалося на результатах авторської анкети, діагностичні питання якої спрямовувались на виявлення обізнаності досліджуваних щодо феноменології, рівнів і чинників

асертивної поведінки та особливостей її прояву у професійній діяльності психолога. За результатами дослідження у майбутніх психологів констатовано переважання середнього і низького рівнів сформованості когнітивного компонента асертивної поведінки (79,9 і 11,7 %) досліджуваних відповідно. Зокрема, виявлено, що 91,6 % респондентів демонструють труднощі у визначенні сутності асертивної поведінки загалом та асертивної поведінки майбутнього психолога зокрема. Досліджувані пов'язували їх з агресивністю або експресивністю, неадекватністю, імпульсивністю; мотивацією, діяльністю, що вимагає особливих волевих зусиль, емоційних переживань тощо. Лише 8,4 % – асоціювали асертивну поведінку з упевненістю, самодостатністю, довірою до себе та своїх вчинків, повагою до інших тощо.

Подібні результати отримано також при вивченні стану сформованості *рефлексивно-оцінного компоненту* майбутніх психологів за методикою «Хто Я?» М. Куна і Т. Мак-Партланда у модифікації Т. Румянцевої, за якою визначалися особливості усвідомлення й самооцінки власних професійно важливих рис, а також міжособистісних характеристик, які зумовлюють ефективну взаємодію суб'єктів у соціальному середовищі; ставлення студентів до себе загалом, їхню ідентифікацію із роллю психолога тощо. У значної частини досліджуваних констатовано середній і низький рівні усвідомлення себе загалом і як майбутнього психолога зокрема (38,8 % та 13,2 % відповідно).

Високий рівень емоційної врівноваженості, вираженості у ставленні до інших, здатності розглянути явище з різних боків встановлено у 11,3 % досліджуваних; 41,4 % респондентів характеризуються середнім рівнем емоційної врівноваженості, 47,3 % – низьким.

Баланс співвідношення соціальних ролей та індивідуальних характеристик виявлений лише у 34,8 % досліджуваних, у 45,8 % таке співвідношення лише наближене до балансу, а у 19,4 % респондентів констатовано дисбаланс, що, на думку Т. Румянцевої, може свідчити або про невпевненість у собі, або про певний інфантизм, незрілість тощо. У цілому, констатовано недостатній рівень сформованості рефлексивно-оцінного компоненту: високий рівень сформованості виявлено у 22,3 %, середній – у 60,1 %, низький – у 17,6 % респондентів.

Регулятивний компонент асертивної поведінки вивчався за методикою С. Медведєвої «Аналіз і розв'язання професійних ситуацій». За цією методикою констатовано, що асертивний спосіб регулювання поведінки властивий 15,0 % досліджуваним; більшість із них характеризується середнім (66,3 %) і низьким (18,7 %) рівнями регулятивного компоненту.

Узагальнивши результати дослідження рівнів сформованості кожного із компонентів, нами було здійснено розподіл майбутніх психологів за рівнями сформованості асертивної поведінки в цілому (табл. 2).

Констатовано, що більшість досліджуваних (57,5 %) характеризуються середнім рівнем сформованості асертивної поведінки.

Натомість високий рівень спостерігається лише у незначній кількості респондентів (2,6 %), тоді як низький і нижчий від середнього виявлено у 8,4 % та у 18,3 % досліджуваних відповідно.

Розподіл майбутніх психологів за рівнями асертивної поведінки

Рівні сформованості асертивної поведінки	Кількість досліджуваних, %
низький	8,4
нижче середнього	18,3
середній	57,5
вище середнього	13,2
високий	2,6

З метою перевірки вірогідності отриманих даних зіставлялись результати дослідження рівнів сформованості компонентів і загального рівня сформованості асертивної поведінки майбутніх психологів, із даними, які отримані за шкалою «Асертивні дії» опитувальника С. Хобфолла. За коефіцієнтом рангової кореляції Спірмена (ρ) встановлено статистично значущий прямий кореляційний зв'язок ($p < 0,01$) між показниками шкали «Асертивні дії» опитувальника С. Хобфолла і рівнями сформованості асертивної поведінки в цілому та за кожним її компонентом, що виявлені за авторським підходом. Зазначене свідчить про діагностичну цінність регулятивного компонента.

За результатами аналізу виявлено особливості асертивної поведінки майбутніх психологів залежно від психолого-педагогічних (вік, курс, форма навчання) та соціально-психологічних (рівень професійної ідентичності, соціометричний статус у студентській групі, соціально-психологічний клімат) чинників.

Так, констатовано статистично значущі відмінності рівнів сформованості асертивної поведінки досліджуваних залежно від *віку*: у майбутніх психологів, старших за віком, рівень сформованості асертивної поведінки є вищим ($p < 0,01$); аналогічно стосовно рівнів сформованості ціннісно-мотиваційного ($p < 0,01$), рефлексивно-оцінного ($p < 0,05$) та регулятивного ($p < 0,05$) її компонентів. Подібні результати встановлено й щодо *курсу навчання*: у студентів старших курсів вищими є як рівні сформованості ціннісно-мотиваційного ($p < 0,01$), когнітивного ($p < 0,01$), рефлексивно-оцінного ($p < 0,05$) та регулятивного ($p < 0,05$) компонентів, так і рівень сформованості асертивної поведінки в цілому ($p < 0,01$).

Визначено особливості сформованості асертивної поведінки майбутніх психологів залежно від *форми навчання*: у студентів заочної форми навчання рівень сформованості асертивної поведінки вищий, ніж у студентів денної форми ($p < 0,01$). Прикметно, що такі відмінності спостерігаються за рахунок вищого рівня сформованості ціннісно-мотиваційного компонента студентів-заочників ($p < 0,01$), що, на наш погляд, можна пояснити їхньою більшою зорієнтованістю на професію та успішне працевлаштування (більшість студентів працевлаштовані); відповідно, прояви асертивної поведінки (довіра, впевненість, здатність слухати і чути тощо) набувають професійного спрямування та більшого усвідомлення на рівні рефлексії й саморефлексії.

Виявлено особливості сформованості асертивної поведінки майбутніх психологів залежно від рівнів їхньої *професійної ідентичності*: вищому рівню професійної ідентичності досліджуваних відповідає вищий рівень сформованості асертивної поведінки в цілому ($p < 0,01$) та окремих її компонентів, насамперед

рефлексивно-оцінного та регулятивного ($p < 0,01$), а також (на рівні тенденції) когнітивного.

Подібні результати встановлено й щодо *статусу* майбутніх психологів у студентській групі: у досліджуваних з вищим статусом рівень сформованості асертивної поведінки більш високий ($p < 0,01$). Такі студенти при визначенні основних якостей психолога віддали перевагу тим, що безпосередньо пов'язані із проявами асертивної поведінки: впевненість у собі, цілеспрямованість, розумність, комунікабельність та відповідальність за себе та інших учасників взаємодії тощо. Водночас, респонденти не надали належного значення тим якостям, що забезпечують позитивний і конструктивний психологічний контакт з іншими учасниками взаємодії (доброзичливість, толерантність, уважність, чуйність, щирість, відкритість, коректність, гнучкість). Це дає підстави вважати, що соціально-психологічний образ особистості з асертивною поведінкою у нашій вибірці є певною мірою раціоналізованим.

Виявлено, що, опановуючи обрану професію, майбутні психологи прагнуть насамперед виборювати «місце під сонцем». Така тенденція проявляється не лише на 1-му курсі, де мету «виборювання» складають: а) стипендія; б) завоювання авторитету; в) лідерство у навчанні; г) лідерство у групі, а й на 4-му, коли йдеться про: а) вступ до магістратури; б) одержання диплому з відзнакою; в) бажання залишитися працювати на кафедрі; г) отримати гарну роботу тощо.

Крім того, констатовано статистично значущі відмінності ($p < 0,01$) у рівнях сформованості асертивної поведінки майбутніх психологів залежно від їхньої оцінки *соціально-психологічного клімату* у студентській групі: чим сприятливіше оцінювався соціально-психологічний клімат, тим вищим є рівень сформованості асертивної поведінки досліджуваних.

Студенти-психологи, які характеризуються вираженою асертивною поведінкою, як правило, описують соціально-психологічний клімат у студентській групі як такий, де домінантами виступають згода, задоволеність, продуктивність, теплі й довірливі стосунки; де не нав'язується одне одному певна точка зору, а члени групи домагаються успіху в міжособистісних відносинах за рахунок здатності до компромісу та співпраці. Натомість досліджувані, в яких виявлено низький рівень сформованості асертивної поведінки, вказують на неузгодженість між членами групи, недовіру одне до одного, незадоволеність міжособистісними стосунками тощо.

Отримані результати дають можливість зробити висновок про те, що значна кількість майбутніх психологів має недостатній рівень сформованості асертивної поведінки, що підтверджує актуальність зазначеної нами проблеми і визначає доцільність розробки програми психологічного супроводу формування цієї якості у професійному становленні майбутніх психологів під час навчання у вищому навчальному закладі.

У третьому розділі – *«Соціально-психологічний супровід формування асертивної поведінки майбутніх психологів»* – обґрунтовано програму соціально-психологічного супроводу формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів, викладено її зміст, описано процедуру апробації тренінгової програми та проаналізовано її ефективність.

Визначено, що психологічний супровід формування асертивної поведінки майбутніх психологів передбачає не лише врахування та розвиток особистісного потенціалу, а й забезпечення соціальної адаптації майбутніх фахівців до нового освітнього середовища та конструктивної взаємодії з усіма його суб'єктами (Г. Бардиєв, М. Битянова, К. Гуревич, І. Дубровіна, Ю. Крилова, П. Лушин, В. Слободчиков, Ю. Слюсарев та ін.). Це зумовлює реалізацію таких *завдань*: визначення соціально-психологічних умов формування асертивної поведінки учасників освітнього процесу; систематичне відстеження соціального статусу студента та його динаміки впродовж усього освітнього процесу; профілактика проблем особистісного розвитку майбутніх фахівців у процесі їхнього професійного становлення; надання допомоги студентам у розв'язанні актуальних проблем навчання та соціалізації в освітньому середовищі ВНЗ; створення комплексної програми соціально-психологічного супроводу професійного становлення майбутніх психологів у процесі їхнього навчання.

До соціально-психологічних умов формування асертивної поведінки майбутніх психологів віднесено: 1) включення до змісту професійної підготовки знань щодо сутності, компонентів, умов формування асертивної поведінки; 2) забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату в студентській групі, конструктивної взаємодії студентів як між собою, так і з викладачами, підтримки та взаємоповаги одне до одного; 3) організацію соціально-психологічного навчання як тренінгу з метою формування компонентів асертивної поведінки; 4) реалізацію в процесі навчання спеціально організованих соціальних впливів, що актуалізують розвиток ціннісного ставлення до асертивної поведінки тощо.

Зазначені умови втілено у розробленій програмі соціально-психологічного супроводу, метою якої є формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів під час їхнього навчання у ВНЗ.

Основним засобом реалізації програми є *психологічний тренінг*, у рамках якого здійснювалося психологічне навчання майбутніх психологів, спрямоване на: 1) формування уявлень майбутніх психологів про їхні власні особисті права та обов'язки як фахівців; 2) навчання диференціювати асертивність та її недостатні або надмірні прояви у ситуаціях професійного спілкування; 3) розвиток упевненості у собі; вміння відкрито виражати свої думки, поважаючи думку інших; виявляти позитивні та негативні емоції, керувати ними; проявляти ініціативу, пропонувати та просити, зберігаючи власну гідність і здатність до самозахисту (вміння сказати «ні»).

Основними *формами й методами* організації тренінгу стали: кейс-метод – аналіз ситуацій професійної діяльності практичного психолога; міні-лекції, в яких визначалися сутність і компоненти асертивної поведінки та їх прояви у професійній діяльності; групові дискусії, спрямовані на обговорення асертивності як професійно-важливої якості психолога; самоаналіз ступеня власної асертивності; рольові ігри із розігрування проблемних ситуацій професійної діяльності практичного психолога, що вимагали прояву асертивної поведінки, з обов'язковою рефлексією кожним учасником отриманого досвіду.

У межах тренінгової роботи застосовувались такі *прийоми*: відкрите та приховане моделювання специфічних ситуацій професійної діяльності психолога, що можуть провокувати неасертивну чи агресивну поведінку фахівця; інструктаж

учасників про типи поведінки у модельованих ситуаціях та їх можливі наслідки; рольове відпрацювання нових поведінкових реакцій; закріплення нових поведінкових реакцій за допомогою зворотного зв'язку ведучого та інших учасників; аналіз та відпрацювання ірраціональних уявлень, що перешкоджають становленню асертивної поведінки; надання інформації про права людини, що посилює асертивність особистості; апробація сформованої поведінки у реальних ситуаціях; генералізація асертивної поведінки на нові ситуації тощо.

Важливою складовою запропонованої програми є індивідуальне психологічне консультування студентів, які демонструють стійкі труднощі у виробленні навичок асертивної поведінки (якщо труднощі мають парціальний характер) або ж індивідуальна психотерапія (якщо труднощі мають генералізований характер). Така інтервенція може бути проведена із використанням будь-якого підходу (гештальт, клієнт-центрований тощо) – з відпрацюванням: образу «Я» та пов'язаними з ним раціональними й ірраціональними судженнями; самоприйняттям; почуттями та їхньою експресією; розвитком позитивного мислення; уявленнями про права та обов'язки людини; впевненістю у собі; повагою до прав інших тощо.

Крім того, програмою соціально-психологічного супроводу передбачено *супервізію* (як з боку безпосередніх керівників, так і інших досвідчених психологів) під час проходження майбутніми психологами *практики*. У ході супервізії аналізу має піддаватися те, наскільки асертивною є поведінка практиканта, її наслідки, причини труднощів. Такі зустрічі можуть бути як запланованими (наприклад, 1 раз на тиждень, по завершенні практики тощо), так і за потребою самих студентів; як очними, так і дистанційними (скайп-конференція), як індивідуальними, так і груповими.

Програму соціально-психологічного супроводу формування асертивної поведінки майбутніх психологів апробовано у навчальному процесі Ужгородського національного університету. Дослідженням було охоплено 78 студентів-психологів 2 курсу: 38 осіб було включено у групу впливу, а 40 – у контрольну групу, що були урівнені за соціально-демографічними характеристиками, а також за рівнями сформованості асертивної поведінки. У групі впливу робота із майбутніми психологами мала системний, цілісний характер відповідно до розробленої автором програми психологічного супроводу формування асертивної поведінки. У контрольній групі навчання майбутніх психологів відбувалося відповідно до традиційного навчального плану.

Результати впровадження програми засвідчили її ефективність щодо формування досліджуваної якості майбутніх психологів. Так, порівняльний аналіз результатів першого (до початку формувального етапу) та другого (після завершення формувального етапу) зрізів, що були проведені у групі впливу та контрольній групі, показав позитивну динаміку рівнів сформованості як усіх компонентів асертивної поведінки, так і її загального рівня у групі впливу. У той час у контрольній групі статистично значущих відмінностей у рівнях сформованості асертивної поведінки виявлено не було (табл. 3).

Порівняльний аналіз даних у кожній групі до і після формувального етапу за G-критерієм знаків, що наведені у табл. 3, свідчить про позитивну динаміку рівнів сформованості асертивної поведінки учасників групи впливу. Зокрема, кількість студентів з високим рівнем асертивної поведінки в цій групі зросла з 2,6 % до 5,3 %,

з рівнем вище середнього – з 13,2 % до 21,1 %, а з низьким, навпаки, зменшилася з 7,9 % до 0 % ($p < 0,05$). Щодо контрольної групи, то порівняльний аналіз результатів першого та другого зрізів формувального етапу засвідчив, що відмінності в показниках не є статистично значущими і в цілому не змінюють рівень сформованості асертивної поведінки її учасників.

Таблиця 3

Порівняльний аналіз розподілу майбутніх психологів у групі впливу та контрольній групі за рівнями сформованості асертивної поведінки на початку та після проведення формувального етапу (у %)

Рівні асертивної поведінки	До формувального етапу		Після формувального етапу	
	група впливу	контрольна група	група впливу	контрольна група
низький	7,9*	10,0	0,0*	10,0
нижче середнього	26,3*	17,5	18,3*	25,0
середній	50,0*	52,5	55,3*	50,0
вище середнього	13,2*	17,5	21,1*	12,5
високий	2,6*	2,5	5,3*	2,5

Примітка. * – відмінності статистично значущі на рівні $p < 0,05$.

Отже, результати впровадження програми психологічного супроводу на формувальному етапі дослідження підтвердили ефективність і значущість формування асертивної поведінки майбутніх психологів, що забезпечує у них розвиток таких професійно важливих якостей особистості: впевненість, свобода, незалежність, асертивна позиція, більша здатність до рефлексивного аналізу професійної діяльності та особливостей взаємодії з різними суб'єктами навчального процесу.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнюється та емпірично розв'язується проблема формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів. Отримані у процесі дослідження результати дали змогу сформулювати такі висновки:

1. Під асертивною поведінкою майбутніх психологів розуміємо самоутверджувальну активність, що виражається, передусім, в самостійності, незалежності від інших, в умінні відстоювати свої права та думки при самоповазі й повазі до інших.

У професійному становленні майбутніх психологів основне місце має бути відведене формуванню асертивної поведінки через розвиток впевненості, мотивації досягнень, вольового самоконтролю, зниження тривожності та сприяння соціально-позитивній установці у взаємодії у студентській групі. Завдяки асертивній поведінці у майбутнього фахівця проявляються такі професійно важливі якості: здатність до самостійного регулювання власної поведінки, незалежність від зовнішніх впливів і оцінок; знання власних прав та обов'язків; адекватне оцінювання себе й оточуючих; усвідомлення особистих потреб та інтересів; розуміння власних цілей, намірів і шляхів подальших дій за умови відкрито та без дискомфорту про це заявляти; повага до прав та інтересів інших людей; здатність досягати поставлених цілей, не

маніпулюючи іншими; уміння переконувати, завойовувати прихильність, звертатися за порадою чи допомогою до інших учасників міжособистісної взаємодії; здатність укладати компромісні рішення; встановлювати ділові контакти та партнерські відносини тощо.

2. Схарактеризовано зміст і структурні компоненти асертивної поведінки майбутніх психологів, до яких віднесено: *ціннісно-мотиваційний*, за критерієм ціннісного ставлення до формування асертивної поведінки, (показники: орієнтація на гідне пред'явлення себе світу з урахуванням цілей, інтересів і потреб інших суб'єктів; прагнення до самоаналізу, самовдосконалення й самореалізації); *когнітивний*, за критерієм обізнаності щодо особливостей формування змісту, особливостей прояву та асертивної поведінки в майбутній професійній діяльності (показники: знання про зміст, особливості прояву та умови формування асертивної поведінки у процесі професійного становлення); *рефлексивно-оцінний*, за критерієм особливості усвідомлення й самооцінки власних професійно важливих рис, які зумовлюють асертивну поведінку суб'єктів у соціальному середовищі (показники: баланс соціальних та індивідуальних характеристик; емоційна врівноваженість, виваженість у ставленні до інших; рефлексія); *регулятивний*, за критерієм розв'язувати проблемні ситуації професійної діяльності в асертивний спосіб (показники: незалежність, відповідальність, наполегливість, контроль емоційних проявів у поведінкових ситуаціях).

3. Установлено за результатами емпіричного дослідження, що в майбутніх психологів переважає середній рівень сформованості асертивної поведінки, який властивий більше, ніж половині досліджуваних; високий і вище середнього рівні сформованості асертивної поведінки виявлено у шостій частини; майже у чверті – низький і нижче середнього рівні сформованості асертивної поведінки, які характеризуються недостатньою обізнаністю щодо змісту, компонентів та умов формування асертивної поведінки, низьким та недостатніми рівнями ціннісного ставлення до її формування тощо.

За результатами дисперсійного аналізу виявлені особливості асертивної поведінки майбутніх психологів залежно від чинників: соціально-психологічних (рівень професійної ідентичності, соціометричний статус у студентській групі, соціально-психологічний клімат) та психолого-педагогічних (вік, курс, форма навчання).

4. Розроблено та апробовано програму соціально-психологічного супроводу формування асертивної поведінки студентів-психологів у процесі їхнього професійного становлення, що спрямована на: 1) формування уявлень майбутніх психологів про їхні особисті права та обов'язки як фахівців; 2) навчання розрізняти прояви асертивності (недостатній або надмірний прояв у професійних ситуаціях спілкування); 3) розвиток впевненості в собі, вміння відкрито виражати свої думки, поважаючи думку інших; виявляти позитивні та негативні емоції, управляти ними; проявляти ініціативу, пропонувати та просити, зберігаючи власну гідність тощо.

5. Визначено соціально-психологічні умови реалізації програми: 1) включення до змісту професійної підготовки знань щодо сутності, компонентів, умов формування асертивної поведінки; 2) забезпечення сприятливого соціально-

психологічного клімату в студентській групі, конструктивної взаємодії студентів як між собою, так і з викладачами, підтримки та взаємоповаги одне до одного; 3) організація соціально-психологічного навчання з метою формування компонентів асертивної поведінки; 4) реалізація в процесі навчання спеціально організованих соціальних впливів, що актуалізують розвиток ціннісного ставлення до асертивної поведінки тощо.

Доведено ефективність програми психологічного супроводу формування асертивної поведінки майбутніх психологів, що виявляється у позитивних змінах рівнів сформованості всіх компонентів асертивної поведінки: збільшенні кількості студентів-психологів із високим, вищим середнього та середнім, і зменшенні – із нижчим середнього та низьким рівнями. Отримані результати дозволяють рекомендувати впровадження цієї програми у процес професійної підготовки майбутніх психологів.

Отримані дані не вичерпують усіх аспектів досліджуваної проблеми. *Перспективи* подальшого дослідження, на наш погляд, полягають у розробленні та впровадженні цілісної системи психологічного супроводу підготовки студентів-майбутніх психологів, перевірці її ефективності, уточненні та доповненні змісту із врахуваннями гендерних особливостей, рівня навчального закладу, його розміщення, а також визначенні психологічних чинників та умов психологічної готовності викладачів ВНЗ до формування асертивної поведінки майбутніх фахівців.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України:

1. Марчук Л. М. Асертивність як комплексна інтегральна характеристика особистості / Л. М. Марчук // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України : електрон. наук. фак. вид. / голов. ред. О. В. Діденко. – 2012. – Вип. 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnads/2012_5/12mlmiho.pdf.
2. Марчук Л. М. Асертивна позиція студента як змістовна характеристика екзистенції / Л. М. Марчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка / [за ред. С. Д. Максименка]. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2013. – Т. XI: Соціальна психологія, вип. 6. – С. 95–102.
3. Марчук Л. М. Взаємозв'язок особистісного і професійного становлення майбутнього фахівця у галузі «Психологія» / Л. М. Марчук // Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія. – Харків : ХНПУ, 2010. – Вип. 37. – С. 210–216.
4. Марчук Л. М. Вікові особливості прояву асертивної поведінки студентів психологічних спеціальностей / Л. М. Марчук // Наука і освіта : наук.-практ. журн. Південного наук. Центру НАПН України. – Психологія. Тематичний спецвип.: Проект «Когнітивні процеси та творчість». – 2011. – № 9/CV. – С. 152–155.
5. Марчук Л. М. Комунікативний аспект асертивної поведінки особистості студента-психолога / Л. М. Марчук // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. Східноукраїнського нац. ун-ту імені Володимира Даля. – Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2014. – № 2 (34). – С. 170–176.

6. Марчук Л. М. Співвідношення понять «асертивність» і «лідерство»: порівняльний аспект / Л. М. Марчук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка / [за ред. С. Д. Максименка]. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. – Т. X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія, вип. 23. – С. 382–390.

7. Марчук Л. М. Формування асертивної поведінки як професійно важливої якості особистості студентів вищої школи / Л. М. Марчук // Педагогічні інновації у фаховій освіті : зб. наук. пр. – Ужгород : ЗакДУ, 2011. – Вип. 2. – С. 117–123.

Праці, опубліковані у зарубіжних фахових виданнях

8. Марчук Л. Асертивна поведінка як ресурс соціалізації особистості майбутнього фахівця та конкурентоздатності його на ринку праці / Л. Марчук // Zborník recenzovaných vedeckých prác s medzinárodnou účasťou. – Košice : Technická univerzita v Košiciach, 2014. – № 5 – S. 181–186. (ISBN 978-80-553-1838-7)

Опубліковані праці апробаційного характеру

9. Марчук Л. М. Психологические условия развития асертивности у студентов вузов / Л. М. Марчук // Материалы IX Европейского научно-практического конгресса психологов и педагогов, [под ред. Кошелева С.Н.] / Науч.-инф. издат. центр на базе Европейской ассоциации педагогов и психологов «Science» – Киев. – 2013. – С. 161–165.

10. Марчук Л. М. Соціально-психологічний супровід формування асертивної поведінки студентів-психологів : метод. рек. / Л. М. Марчук. – К. : Богданова А. М., 2015.– С.76.

АНОТАЦІЇ

Марчук Л. М. Соціально-психологічні особливості формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Київ, 2016.

У дисертації досліджується проблема соціально-психологічних особливостей формування асертивної поведінки у професійному становленні майбутніх психологів. Охарактеризовано сутність і структуру досліджуваного феномена «асертивна поведінка майбутніх психологів». Визначено й обґрунтовано основні структурні компоненти формування асертивної поведінки майбутніх психологів: *ціннісно-мотиваційний*, за критерієм ціннісного ставлення до формування асертивної поведінки, (показники: орієнтація на гідне пред'явлення себе світу з урахуванням цілей, інтересів і потреб інших суб'єктів; прагнення до самоаналізу, самовдосконалення й самореалізації); *когнітивний*, за критерієм обізнаності щодо особливостей формування змісту, особливостей прояву та асертивної поведінки в майбутній професійній діяльності (показники: знання про зміст, особливості прояву та умови формування асертивної поведінки у процесі професійного становлення); *рефлексивно-оцінний*, за критерієм усвідомлення й самооцінки власних професійно важливих рис, які зумовлюють асертивну поведінку суб'єктів у соціальному середовищі (показники: баланс соціальних та індивідуальних характеристик; емоційна врівноваженість, вираженість у ставленні до інших; рефлексія); *регулятивний*, за критерієм розв'язувати проблемні

ситуації професійної діяльності в асертивний спосіб (показники: незалежність, відповідальність, наполегливість, контроль емоційних проявів у поведінкових ситуаціях).

Розроблено програму соціально-психологічного супроводу формування асертивної поведінки майбутніх психологів, доведено її ефективність.

Ключові слова: майбутній психолог, асертивна поведінка, професійне становлення, соціально-психологічний супровід.

Марчук Л. Н. Социально-психологические особенности формирования асертивного поведения в профессиональном становлении будущих психологов. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология, психология социальной работы. – Институт психологии имени Г. С. Костюка НАПН Украины. – Киев, 2016.

В диссертации исследуется проблема социально-психологических особенностей формирования асертивного поведения в профессиональном становлении будущих психологов. Обоснована роль асертивного поведения в профессиональном становлении студентов-психологов. Указано, что основное место в этом процессе отведено формированию асертивного поведения будущих психологов через уверенность, мотивацию достижения, волевой самоконтроль, низкую тревожность и положительную социальную установку в студенческой группе.

Охарактеризованы сущность и структура изучаемого феномена «асертивное поведение будущих психологов». Определены и обоснованы основные структурные компоненты формирования асертивного поведения у будущих психологов: ценностно-мотивационный (отражает способ существования личности профессионала; показатели: группы мотивов); когнитивный (знание о содержании и особенностях проявления асертивного поведения в будущей профессиональной деятельности; показатели: знания о себе (самопознание), собственные возможности, направленные на их реализацию, определение целей и стремлений в учебно-профессиональной деятельности, самосовершенствование); рефлексивно-оценочный (уровень сформированности самооценки, собственной значимости, познания себя через самореализацию процесса учебного взаимодействия); регулятивный (способность решать проблемные ситуации профессиональной деятельности асертивным способом, контроль эмоциональных проявлений в поведенческих ситуациях; показатели: независимость, ответственность, настойчивость, готовность к риску и конструктивной агрессии).

Разработана и апробирована программа психологического сопровождения формирования асертивного поведения будущих психологов. Основные ее направления: формирование представлений будущих психологов о личных правах и обязанностях как специалистов; обучение дифференциации асертивности и ее недостаточного или чрезмерного проявления в профессиональных ситуациях общения; развитие уверенности в себе, умение открыто выражать свои мысли, уважая мнение других; проявлять положительные и отрицательные эмоции, управлять ими; проявлять инициативу, предлагать и просить, сохраняя собственное достоинство.

Определены социально-психологические условия реализации программы: 1) включение в содержание профессиональной подготовки знаний о сущности,

компонентов, условий формирования асертивного поведения; 2) обеспечение благоприятного социально-психологического климата в студенческой группе, конструктивного взаимодействия студентов как между собой, так и с преподавателями, поддержки и взаимоуважения друг к другу; 3) организация социально-психологического обучения с целью формирования компонентов асертивной поведения; 4) реализация в процессе обучения специально организованных социальных воздействий, актуализируют развитие ценностного отношения к асертивной поведения и тому подобное.

Доказана эффективность программы психологического сопровождения формирования асертивного поведения будущих психологов, что проявилось в положительных изменениях уровней сформированности всех компонентов асертивного поведения: увеличении количества студентов-психологов с высоким, выше среднего и средним, и уменьшении – с ниже среднего и низким уровнями. Сделан вывод про целесообразность внедрения программы в процесс профессиональной подготовки будущих психологов.

Ключевые слова: будущий психолог, асертивное поведение, профессиональное становление, социально-психологическое сопровождение.

Marchuk L. N. Socio-psychological features of formation of assertive behavior in the professional development of future psychologists. – Manuscript.

Thesis for the Candidate of Science degree, specialty 19.00.05 – Social psychology; psychology of social work. – G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine. – Kyiv, 2016.

The thesis deals with the problem of social and psychological features of formation of assertive behavior of future psychologists in their professional development. The author determined the nature and structure of the studied phenomenon of "assertive behavior of future psychologists", defined and justified the basic structural components of forming assertive behavior of future psychologists: value-motivational (reflecting the mode of existence of professionals' personality; indicators: groups of motives); cognitive (awareness of the content and features of assertive behavior in future careers; indicators: knowledge of themselves (self-awareness), own capabilities aimed at their implementation, identifying goals and aspirations in teaching and professional activity, self-improvement); reflexive-evaluative (level of formation of self-esteem, self-worth, self-knowledge through self-realization in the educational interaction); regulatory (ability to solve problem situations in professional activity in assertive way, control of emotional expressions in behavioral situations; indicators: independence, responsibility, perseverance, willingness to take risks and constructive aggression).

The program of social and psychological support to form assertive behavior of future psychologists proved its effectiveness.

Keywords: future psychologist, assertive behavior, professional development, social and psychological support.